

Г.О. Корольов
(м. Київ)

ФЕДЕРАЛІЗМ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОЕКТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. в умовах кризи російського імперського суспільства М.Грушевський активно включився в обговорення шляхів його реформування і модернізації. Аналіз громадсько-політичної діяльності вченого у той період дозволяє виділити кілька засобів реалізації ним своїх світоглядних позицій. Можна говорити про його потужну інтелектуальну працю та спроби відігравати домінуючу роль у національно-визвольному русі підросійської України. Відображенням першого була політична публіцистика М.Грушевського, другого – співпраця з українською фракцією Державної думи й організаційна робота по формуванню нової політичної партії. Визначені нами форми громадської реалізації вченого будуть основними підходами для історичної реконструкції конституційного проекту федералізації Російської імперії. Адже саме ця проблема виступила своєрідною інтелектуальною спонукою і становила зміст засобів політичної діяльності М.Грушевського на початку ХХ ст.

Історіографічний дискурс проблеми знаходиться у площині відсутності спеціального дослідження. Головним чином більшість студій мають уточнюючий характер стосовно обраного автором напрямку вивчення. Тому в межах постановки питання звернемо увагу лише на ті праці, які тою чи іншою мірою висвітлюють аспекти федералізму у конституційному проекті М.Грушевського на початку ХХ ст. В історіографії виділяються праці, присвячені конституційному проекту вченого¹ та, власне, різноманітним аспектам його появи й впливу на український історичний процес².

У той час важливе місце посідало питання визначення ролі М.Грушевського, його впливу на російську ліберально-демократичну думку, в котрій провідне місце займала прогресивна інтелігенція, і революційний рух, який намагався залучити до політичної боротьби всі соціальні групи та класи.

До основних ідеологічних пріоритетів російського “руху визволення”, котрий активно виступав за модернізацію імперського самодержавства, не належала думка про децентралізацію на федералістських началах. Його провідники відстоювали й прагнули реалізувати політичну трансформацію Росії у напрямку утвердження монархічно-конституційного устрою, з котрим пов’язували гарантування юридичної законності, громадянського рівноправ’я і вольностей. Революційний рух поставив своїм завданням проведення докорінної перебудови в житті держави шляхом впровадження соціалістичних моделей суспільного розвитку. Тим самим не виключалася можливість федералістської трансформації держави.

Розгляд місця та ролі М.Грушевського у виробленні конституційного проекту перебудови Росії потребує виявлення системи політичних уявлень і переконань, аналіз мислинневих конструкцій, домінуючих соціальних мотивів поведінки вченого, а також простеження, як вони співвідносилися з об’єктивними матеріальними (меркантильними) бажаннями, зумовивши його відмову брати участь у революційній боротьбі. Зрозуміло, що людина, котра в житті проявляла риси поміркованого позитивіста, намагалася продукувати легітимні й прогресивні ідеї

в контексті певних некризових подій.

У березні 1905 р. М.Грушевський прилучився до обговорення конституційного питання в середовищі “великоруської” інтелігенції. У цьому аспекті виділяються дві ідеологічні іпостасі історика, які мали загальноросійську та українську характеристики. По-перше, він виступав ліберальним реформатором, вимагаючи руйнації імперського самодержавства і підтримки запровадження громадянських свобод людини. По-друге, саме тоді й значною мірою завдяки ініціативі М.Грушевського “українське питання” стало в пресі предметом гострих дискусій та обговорення представниками різних політичних течій тогочасного суспільства. Виявляється високий рівень далекоглядності вченого, котрий проявився в умінні підмінити актуальну проблему конституційного переустрою на вирішення неактуального для імперської еліти “українського питання”, що, власне, своєю постановкою могло загрожувати єдності й цілісності Російської держави. У той час, крім численних газетних публікацій, журнальних статей, окремими виданнями виходять публіцистичні твори М.Грушевського. “Взагалі для публічного роз’яснення “українського питання” з демократичних позицій, мабуть, ніхто більше не зробив у Російській імперії, як М.Грушевський”, – відзначив В.Сарбей³.

У період демократичної революції 1905–1907рр. було видано два збірника статей вченого: “Освобождение России и украинский вопрос” та “З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня”, у котрих він із нових позицій подав власне бачення вирішення національного питання в імперії на прикладі українського. У травні 1905 р. М.Грушевський опублікував у “Літературно-науковому вісник” статтю “Конституційне питання і українство в Росії”⁴. У своїй студії вчений спершу розглянув суспільно-політичне становище в імперії, висловивши думку щодо важливості участі представників українського визвольного руху у відповідній перебудові Росії. Автор навів ряд показових прикладів підтримки ініціатив українських представників на з’їздах журналістів та літераторів, делегатів земств, на яких було схвалено резолюцію про національно-територіальну автономію. Досить вдалим виявляється авторський аналіз перспектив українського руху в процесі розв’язання актуальних проблем Російської імперії. М.Грушевський підкреслив надмірну пасивність української інтелігенції у політичній діяльності по забезпеченню національних прав народу. Недаремно він завершив статтю зверненням до подібних діячів “Чим покриваєте ви перед сумлінням своїм, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужість супроти своєї суспільності, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбальство, свою упертість у критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути полишеною при переустрою відносин Росії?”⁵.

М.Грушевський далі в розвідці висвітлив свою позицію стосовно представленого російськими лібералами конституційного проекту змін державного управління у Росії. Вказуючи на позитивність, власне, постановки питання щодо реформування в імперії, вчений виділив ряд недоліків, котрі властиві проекту лібералів, серед яких прихильність до державного централізму, нехтування національним питанням, недостатнє врахування прав нацменшин, вимога збереження великих виборчих округів і двопалатного представництва. М.Грушевський рішуче засудив великоросійську позицію лідера російського ліберального руху П.Струве, котрий відкидав принцип самоврядування для України. Вчений водночас позитивно ставився до вимоги лібералів щодо створення уряду з виборних представників. У контексті розробки пропозицій російських опозиційних діячів М.Грушевський висував власний механізм організації влади, який мав ґрунтуватися

на рівних правах, загальних можливостях, демократизмі для кожної національної меншини. Як наслідок, учений подав своє бачення децентралізації державної системи Росії. “Українці й всі інші недержавні народності повинні змагати до того, щоб ся обласна самоуправа не була привілецією тільки декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована вся Росія, бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути, – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою”⁶.

Ретельний аналіз М.Грушевським можливостей українського національного руху та потреб російської передової еліти у контексті подій демократичної революції 1905–1907 рр. дозволив йому далі в своїй студії запропонувати проект національно-територіальної децентралізації Росії, котрий став основою федералістської ідеї вченого на початку ХХ ст. Природно, що головний акцент робився на використанні терміну “конституційний проект”, який мав на меті приховати реальні ідеї й зміст пропозицій М.Грушевського. Важливо також відмітити, що автор розширив тогочасне розуміння автономізму, доповнивши його гуманізмом, демократичною процедурою формування органів влади і принципом виборів. Такий сенс проекту М.Грушевського суперечив самій природі існування імперської держави, котра поєднувала риси Заходу та Сходу.

Головним моментом в утворенні автономно-федералістського устрою Росії вчений виділяв організацію виборчої системи. Він пропонував прямі вибори перенести в обласні сейми. Делегати цих останніх представлятимуть свій регіон у загальнодержавному парламенті, який буде формуватися на підставі непрямих виборів. Для забезпечення прозорості направлення депутатів М.Грушевський із метою попередження дискримінації національних меншин подав механізм обрання: одного депутата від чотирьох членів обласного сейму. До “конституційного проекту” автор додав важливий принцип організації влади у національно-територіальній автономії, котрий полягав в утвердженні загального, рівного й таємного голосування. Усвідомлюючи себе представником інтелігенції та розуміючи її роль у політичній консолідації суспільства, вчений вважав за необхідне гарантувати їй вищу норму представництва, людьми “з вищим науковим чи культурним цензом, які значною мірою стоять поза чисто класовими чи становими інтересами: такі круги, не зв’язані чисто класовими інтересами, в Росії безперечно існують і своєю участю в парламентарній житті можуть бути корисним, нейтральним, об’єктивним елементом супроти боротьби матеріальних і класових інтересів...”⁷. Автор вважав за потрібне, щоб інтелігенції було надано 25 відсотків загальної кількості сеймових мандатів⁸.

У кінці статті М.Грушевський проаналізував діяльність місцевих урядів. Він стверджував, що адміністративно-територіальний поділ на губернії не віддзеркалює соціально-економічні, національні й культурні особливості регіонів⁹. Тому в межах функціонування виборчої системи та демократичних принципів організації влади вчений запропонував замінити губернський устрій на самоврядування на рівні повітів і волостей, що гарантуватиметься основними законодавчими актами держави¹⁰.

Одним із пріоритетних аспектів трансформації Російської імперії у конституційну федерацію він вважав прийняття закону, котрий би регламентував статус “недержавних” мов та надав гарантії їх вільного розвитку.

Федералістський проект М.Грушевського початку XX ст. був ґрунтовним інтелектуальним внеском української інтелігенції в дискусію про політичну перебудову Російської імперії. Він став відповіддю на асиміляційну політику самодержавства щодо українського народу. Цей проект у своїй основі ґрунтувався на двох основних положеннях. Головним із них є репрезентаційний уряд, під яким учений розумів повну політичну демократію¹¹. Іншим є відстоювання децентралістського принципу, що проявляється через національне питання. Таким чином, М.Грушевський намагався подолати бюрократичну прірву між державою й суспільством, що дозволило б народові панувати “прогресивно” і “раціонально”¹². Проект ученого викликав великий резонанс у середовищі діячів російського ліберально-демократичного руху, котрі відкидали будь-які варіанти самостійного розвитку для інших народів імперії, крім поляків та фінів. Конституційні пропозиції М.Грушевського виявили європейське спрямування української політичної думки XIX ст. й визвольного руху в Російській імперії початку XX ст. Вони увібрали слов’янофільську ідеологію Кирило-Мефодіївського братства, політичні пріоритети народників, федералістський проект “Вільної спілки” М.Драгоманова, надрукований 1884 р. у Женеві.

Гене́за федеративних ідей у середовищі національної еліти віддзеркалювала спробу вироблення нових сенсів обґрунтування окремішності українців із наданням їм перспектив історичного розвитку. М.Грушевський прагнув хоча б в якійсь мірі реалізувати свої конституційні пропозиції. Тому його співробітництво з Українською парламентською громадою у I Державній думі було закономірним кроком ученого і свідчило про нього, як політичного діяча. Він виступив організатором й ідеологічним натхненником друкованого органу громади – часопису “Украинский вестник”, котрий став першим загальноросійським виданням XX ст., присвяченим Україні.

Важливою віхою в діяльності парламентської громади у I Державній думі стала розробка “Декларації про автономію України”. Процес її підготовки пов’язаний із виходом низки статей М.Грушевського в “Украинском вестнике”. Практично всі вони були покладені в основу “Декларації”. Громада вимагала вирішення українського питання на основі конституційної перебудови всієї держави, ґрунтуючись на принципах рівноправ’я народностей та областей і національно-територіальної автономії¹³. У “Декларації” встановлювався чіткий механізм розмежування повноважень між центральними й місцевими органами влади. Спеціальними законами передбачалося забезпечити в Україні права національних меншин. Її мав презентувати на засіданні думи I.Шраг, але громаду розпустив Микола II. Власне, сама поява “Декларації про автономію України” була прогресивним явищем у тогочасному імперському суспільстві. Вона репрезентувала розвиток політичної самосвідомості української інтелігенції.

Цікавим є той факт, що М.Грушевський стратегічно “не виокремлював вирішення українського питання з більш загальної проблеми перебудови Росії в національній площині, що забезпечує свободу самовизначення і розвитку її народностей”¹⁴. Далекоглядною виглядає думка вченого про те, що прилучення імперії до демократичних процесів та перетворення її на правову державу відбудеться лише після розв’язання “українського питання”¹⁵. Цю тезу було модифіковано й привласнено американським політологом З.Бжезінським, котру він висловив щодо свого бачення перспектив розвитку України і Росії у глобалізованому світі. Також М.Грушевського турбувало ставлення імперської інтелектуальної еліти до українського народу лише як до службового будівельного матеріалу “для

культури й громадськості великоросійської...”¹⁶.

Після поразки демократичної революції 1905–1907 рр. вчений продовжував займатися популяризацією “українського питання”, а також пошуком практичних форм його реалізації. М.Грушевський узяв активну участь у підготовці колективної монографії, присвяченої аналізу національно-визвольного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях. У 1910 р. така праця під назвою “Форми національного движенья в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия” була опублікована в Санкт-Петербурзі. До неї вчений подав два нариси “Украинцы”, у котрих знов актуалізував питання федералізації Росії за умови вирішення “українського питання”. “Забезпечення успішного, – писав М.Грушевський, – національного розвитку українського народу, автономію України в її національно-етнографічних межах вони (українці – авт.) розглядають як складову частину більш загальної проблеми: перебудови Росії на началах рівноправ’я народностей і неутисненості національного життя, на началах децентралізації і національної автономії”¹⁷.

На початку ХХ ст. М.Грушевський вбачав перспективи розвитку України у складі демократичної Російської республіки, як важливого етапу на шляху до політичної перебудови Європи та перетворення останньої на федерацію¹⁸. Федералістський проект вченого початку ХХ ст. відбивав усю складність української історії. Ще з часів Переяславської ради головною формою самовизначення українців стала ідея широкої автономії, котра в ХІХ ст. доповнилася ідеями перебудови суспільства на загальнолюдських цінностях, принципах гуманізму й демократії, а на початку ХХ ст. модифікувалася у політичний концепт: “Вільна Україна в складі демократичної федерації вільних народів Росії”.

Саме на початку цього століття М.Грушевський почав обережно висловлюватися щодо незалежності України, займаючись осмисленням шляхів її досягнення. Крім того, вченого турбувало питання доцільності здобуття самостійності. “Народність, – писав М. Грушевський у статті “Єдність чи розпад?”, – для свого розвитку не завжди потребує політичної самостійності, однак ця самостійність, за відсутності особливо невігідних умов (як напр., поганий державний устрій, гостре міжнародне становище), являється найбільшою гарантією повного і необмеженого національного розвитку, забезпеченням від експлуатації економічних і культурних сил народності...”¹⁹. Самостійницька тенденція не займала провідної позиції в політичному проекті М.Грушевського. Вона лише слугувала формулюванню розкриття та пояснення необхідності утвердження національно-територіальної автономії у складі Росії. Завдяки саме “українському питанню” федералістська концепція мала гуманістичний характер. Питання незалежності розкривало її перспективи й насичувало демократичними формами організацію влади і життя суспільства. Розвиток федералістських ідей на зламі ХІХ – ХХ ст. був викликаний світоглядною протидією “нової української інтелігенції” авторитарним методам управління російського самодержавства. В загальносуспільному сенсі це була спроба знайти прогресивні шляхи вдосконалення життя простих людей. Федералізм М.Грушевського був не лише політичною ідеологією, його суттєво доповнювала соціальна орієнтація та проблема національних меншин.

Значення конституційного проекту вченого не зникло з часом. Його не залякали роки столипінської реакції, й включно до початку Першої світової війни він займався обґрунтуванням федералістської концепції. Невипадково, що під час свого перебування у нейтральній Італії восени 1914 р. він прогнозував у розмові

з російським журналістом “неминучу федералізацію Росії”²⁰.

Повалення російського самодержавства і розвиток революційних процесів 1917–1918 рр. дозволили М.Грушевському реалізувати свою політичну концепцію на практиці. У добу Центральної Ради федералізм був абсолютно домінуючим в українському політикумі. Його дотримувався не лише М.Грушевський, а майже всі провідні українські політичні діячі. Федералістські ідеї формували основний зміст програм партій та громадських організацій. Уся діяльність Центральної Ради була спрямована на утворення федеративного союзу демократичних республік на базі колишньої Російської імперії²¹. З’їзд народів Росії, який відбувся у вересні 1917 р. в Києві, базував свої рішення на реалізації федералістської концепції М.Грушевського.

Конституційний проект 1905 р. продовжував якісно розвивати українську політичну традицію XIX ст. У ньому М.Грушевський віддзеркалив основні політичні вимоги кирило-мефодіївців, М.Драгоманова, В.Антоновича. Однак саме йому вдалося перенести “романтичний” федералізм своїх попередників на реальний ґрунт суспільних відносин, доповнивши його конституціоналізмом і новим розумінням важливості досягнення Україною незалежності.

---

¹ *Котиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М.Грушевського і проблеми розбудови української державності. – Дис. у формі наукової доповіді. – Одеса, 1993. – 49с.; *Приймак Т.* Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – №1. – С. 127–131; *Шатіло В.* Ідеї конституціоналізму у творчості М. Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Зб. наук. праць. – К., 2002. – С.179–187; *Щербак Н.* Михайло Грушевський про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Зб. наук. праць. – К., 2002. – С.163–169.

² *Колесник В.* Проблеми української державності в творчості М.Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність. – Матер. міжнар. конф., присвяч. 130-річчю від дня нар. М.С.Грушевського. – К., 1998. – С. 18–21; *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М. Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна. – Допов. та повід. наук. конф. до 100-річчя від початку діяльності М.Грушевського у Львів. університеті (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.). – Л., 1995. – С. 338–340; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.13. – К., 2005. – С. 188–192.

³ *Сарбей В.Г.* “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 36.

⁴ *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – Т.30. – Л., 1905. – С. 245–258.

⁵ Там само. – С. 251.

⁶ Там само. – С. 253.

⁷ Там само. – С. 255.

⁸ Там само. – С. 256.

⁹ *Приймак Т.* Вказ. праця. – С.134.

¹⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 257.

¹¹ *Приймак Т.* Вказ. праця. – С. 134.

¹² Там само.

¹³ Грушевский М. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268–273.

¹⁴ Грушевский М. На новом пути (по поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 10–11.

¹⁵ Грушевский М. Украинство в России, его запросы и нужды. – Санкт-Петербург, 1906. – С. V, III.

¹⁶ Там же. – С.32.

¹⁷ Грушевский М. Украинцы // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 121.

¹⁸ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. – К., 1917. – С. 15.

¹⁹ Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 61.

²⁰ Приймак Т. Вказ. праця. – С. 135.

²¹ Пиріг Р. Вказ. праця. – С. 189.